

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
جمهوری اسلامی ایران



دانشگاه اصفهان

مجتمع علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

۱۳۸۱ / ۱۱ / ۲۰

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

عنوان:

تحوّل صور خیال در غزل انقلاب اسلامی

استاد راهنما:

دکتر محمد حسین دهقانی فیروزآبادی

استاد مشاور:

دکتر یدالله جلالی پندری

پژوهش و نگارش:

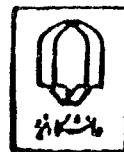
مجید پویان

دی ماه ۱۳۷۹

۶۶۰۰۶

به سفرنامهٔ باران

به نسیم



حوزه معاونت آموزشی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

صورتجلسه دفاع پایان نامه کارشناسی ارشد

نام و نام خانوادگی دانشجو: محمد یو بیان
 رشته: زبان و ادبیات، فارسی
 عنوان پایان نامه: سخن هنوز خندان در غزل (مطالعه استلزامی)
 استاد راهنما: دکتر محمد حسن رحمتی، فیروز آبادی
 استاد مشاور: دکتر میراوه جلالی
 متخصص و صاحب نظر از دانشگاه یزد: دکتر سید محمود الهامی
 متخصص و صاحب نظر (استاد مدعو خارج از گروه): دکتر مسعود جعفری
 نماینده تحصیلات تکمیلی دانشگاه: مهندسین مهرزی خدازاد

- امتیازات بدست آمده (بر اساس ماده چهار آئین نامه آموزشی) به شرح زیر می باشد.
- ۱- اهمیت نظری، توسعه ای کاربردی موضوع تحقیق: امتیاز از ۱ تا ۲۰ ۲۰
 - ۲- میزان انطباق محتوی با عنوان پایان نامه: امتیاز از ۱ تا ۲۰ ۲۰
 - ۳- نحوه ارائه، کیفیت دفاع و چگونگی پاسخگویی به سئوالات: امتیاز از ۱ تا ۲۰ ۲۰
 - ۴- کیفیت تجزیه و تحلیل و انسجام مطالب: امتیاز از ۱ تا ۲۰ ۲۰
 - ۵- اهمیت نتایج بدست آمده از لحاظ نظری، توسعه ای، کاربردی: امتیاز از ۱ تا ۲۰ ۲۰
 - ۶- نحوه نگارش: امتیاز از ۱ تا ۲۰ ۲۰

دفاع از پایان نامه مورد تأیید هیات داوران قرار گرفت و با نمره ۲۰ به عدد و امتیاز به تصویب رسید.
 به حرف به صورت

امضاء هیات داوران

۱- برالله جدالی، نینزی
 ۲- سید محمد الهامی
 ۳- مسعود جعفری
 ۴- دکتر محمد حسن رحمتی
 ۵- سید محمود الهامی

تاریخ دفاع: ۱۳۹۰/۰۱/۰۹

مدیر گروه: برالله جدالی

ی. جدالی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	طرح و روش تحقیق.....
۲۰	نگاهی گذرا به شعر غنایی.....
۳۲	مختصری درباره سیر دگرگونی غزل فارسی.....
۵۰	غزل در دوره مشروطیت.....
۶۲	صور خیال و معیارهای نقد و تحلیل تصاویر شعری.....
۱۰۳	صور خیال در غزل انقلاب اسلامی.....
۱۴۳	صور خیال در مجموعه شعر «تبسم‌های شرقی».....
۲۱۵	صور خیال در مجموعه شعر «از نخلستان تا خیابان».....
۲۴۴	صور خیال در مجموعه شعر «سال‌های تا کنون».....
۲۸۰	صور خیال در مجموعه شعر «غزل خون».....
۳۰۴	صور خیال در مجموعه آثار «قیصر امین‌پور».....

سپاسنامه

بررسی صور خیال غزل انقلاب اسلامی و کیفیت دگرگونی و تحوّل آن از مسائل مورد علاقه نگارنده برای تحقیق بود و در حقیقت پایان‌نامه کارشناسی ارشد بهترین فرصتی بود که می‌شد که با تأمل و در فضای علمی تحقیقات دانشگاهی به این تحقیق پرداخت.

نگارنده با آگاهی از کمبود مراجع و مآخذ معتبر درباره صور خیال غزل انقلاب اسلامی و دشواری تحقیق در مباحث نقد ادبی موضوع «تحوّل صور خیال در غزل انقلاب اسلامی» را به عنوان تحقیق مقطع کارشناسی ارشد انتخاب کرد.

در نگارش این رساله از نظریات و دیدگاه‌های استادان ارجمند گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات دانشگاه یزد بهره‌مند بوده‌ام و نخست باید از استاد ارجمند جناب آقای دکتر محمدعلی صادقیان سپاسگزاری کنم که در دوران دانشجویی همواره از محضر پرفیض ایشان استفاده کرده‌ام به ویژه در مباحث بلاغت و صور خیال.

و همچنین با سپاسگزاری از استادان ارجمند آقایان دکتر محمدحسین دهقانی فیروزآبادی و دکتر یدالله جلالی‌پندری که هدایت و راهنمایی نگارنده را در این رساله بر عهده داشته‌اند؛ اگر در این رساله کار مثبتی صورت گرفته باشد مرهون زحمات ایشان است و اگر نقطه ضعفی در این تحقیق وجود داشته باشد به دلیل تعجیل و شتابزدگی اینجانب در پرداختن این رساله و نیز زمان اندکی بود که نگارنده برای نگارش این رساله در اختیار داشت.

و با سپاسگزاری از دوستان ارجمند آقایان حسین مسرت، محمدعلی بیستان، زکریا اخلاقی و محمد قویدل که بعضی مآخذ مورد نیاز را کریمانه در اختیار نگارنده نهادند.

و همچنین از آقایان «دکتر سید محمود الهام بخش، دکتر مسعود جعفری جزی و دکتر
قیصر امین پور» که در باب مباحث صور خیال نکاتی را یادآوری کردند، سپاسگزاری می‌کنم.
و نیز از خانم خاطره منتظر فرج و آقای سیدرضا صدیقی خویدکی که بخشی از نمونه‌های
حروف چینی شده را تصحیح کردند، سپاسگزاری می‌شود.
و با تشکر از کارکنان مؤسسه انتشارات یزد به ویژه تالیست هنرمند این مؤسسه خانم بتول خاتم‌زاده
که با حسن سلیقه، حروف چینی و صفحه‌آرایی این رساله را انجام دادند.

والله ولی التوفیق و علیه التکلان

مجید پویان

یزد - دی‌ماه ۱۳۷۹

چکیده

موضوع تحقیق این رساله «تحوّل صور خیال در غزل انقلاب اسلامی» است؛ در این رساله سعی شده است عواملی که موجب دگرگونی صور خیالی غزل انقلاب اسلامی شده؛ تعیین شود و نمونه‌هایی از دگرگونی صور خیال با توجّه به سروده‌های غزلسرایان انقلاب اسلامی نشان داده شود.

۱- در فصل یک ضمن بیان روش و طرح تحقیق به نکاتی پیرامون غزل انقلاب اسلامی و دشواری‌های تحقیق درباره غزل انقلاب اشاره شده است.

۲- در فصل دوم مباحثی گذرا پیرامون شعر غنایی و جایگاه آن در ادبیات ملل و شعر فارسی مطرح شده است.

۳- در فصل سوم درباره پیدایش غزل فارسی و سیر تحوّل و دگرگونی آن از آغاز تا عصر مشروطیت مباحثی مختصر طرح شده است.

۴- در فصل چهارم درباره غزل دوره مشروطیت و ویژگی‌ها و خطوط اصلی جریان غزل در این دوره مباحثی طرح شده است.

۵- در فصل پنجم صور خیال شعر تعریف و تبیین می‌شود و معیارها و مبانی نقد صور خیال با توجّه به کتاب «صور خیال در شعر فارسی» نوشته دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی ذکر می‌گردد.

۶- در فصل ششم مباحثی درباره صور خیال غزل انقلاب اسلامی و کیفیت و علل دگرگونی صور خیال، مطرح می‌شود. در این فصل عواملی که موجب دگرگونی غزل انقلاب اسلامی شده، ذکر می‌شود و برای هر یک شواهدی از آثار غزلسرایان انقلاب اسلامی بیان می‌گردد.

۷- در فصل هفتم به نقد و تحلیل صور خیال مجموعه شعر «تبسم‌های شرقی» سروده زکریا اخلاقی پرداخته می‌شود.

زکریا اخلاقی یکی از شاعران غزلسرای انقلاب اسلامی است که نخستین دفتر شعر خود را با عنوان «تبسم‌های شرقی» در سال ۱۳۷۲ منتشر کرد. وی در غزلسرایی با استفاده از بعضی اصطلاحات و عناصر خاص نوعی تشخص زبانی و صدای مشخص به غزلیات خود می‌دهد. استفاده از اصطلاحات عرفانی، اصطلاحات علوم به ویژه علوم دینی و گرایش به ترکیب‌سازی و تصویرآفرینی از ویژگی‌هایی است که به غزل‌های او چهره‌ای خاص می‌بخشد. همچنین وی با استفاده از اوزان بلند و ردیف‌های خوش آهنگ و رعایت تناسب درونی کلمات و موسیقی حروف، جنبه موسیقایی شعر خود را افزایش می‌دهد. از آرایه‌های بدیعی به ایهام، جناس و واج‌آرایی بیشتر گرایش نشان می‌دهد و از میان تصاویر بیشتر به خلق اسنادهای مجازی و تشخیص‌های گسترده می‌پردازد.

در بعضی غزلیات اخلاقی نوعی نگرش و بینش شهودی وجود دارد که یادآور حکمت اشراقی است. زبان شعر اخلاقی پیراسته، فاخر و زلال است و بیشتر از واژگان و تعبیرات تغزلی و نرم استفاده می‌کند اگرچه در بعضی اشعار او نیز حضور بعضی اصطلاحات خاص به دشواری و غموض شعر او می‌انجامد اما به طور کلی زبان شعر اخلاقی شفاف و زلال و به دور از نابهنجاری‌های زبانی و تنافر کلمات است.

۸- در فصل هشتم به نقد و تحلیل صور خیال مجموعه شعر «از نخلستان تا خیابان» سروده علیرضا قزوه پرداخته می‌شود.

علیرضا قزوه فعالیت شعری خود را با غزلسرایی آغاز می‌کند و در این عرصه موفق به سرودن غزل‌های قابل تأملی از حیث زبان و بیان شعری می‌گردد. به طور کلی زمینه اجتماعی غزل‌های وی گسترده است و قزوه در بسیاری از اشعار خود این رویکرد اجتماعی خود را با طنزی تلخ و بیانی پارادوکسی همراه می‌کند. البته این نگاه معترضانه و طنزآمیز در شعرهای سپید او نیز نمودی خاص دارد. اگرچه از نظر بیان هنری با غزلیات او فاصله قابل توجهی دارد.

۹- در فصل نهم صور خیال مجموعه شعر «سال‌های تاکنون» سروده عبدالجبار کاکائی مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرد.

عبدالجبار کاکائی در کارنامه شعری خود سه دفتر شعر دارد. تأملی در مجموعه‌های شعرهای وی نشان می‌دهد که شاعر برای دست‌یابی به زبان و بیانی هنرمندانه کوشش پیگیر دارد. مقایسه سروده‌های کاکائی در دو مجموعه «مرثیه روح» و «سال‌های تاکنون» نشان می‌دهد که وی در آخرین مجموعه شعر خود درک و نگاهی عمیق‌تر به شعر و عناصر سازنده شعر دارد؛ او در مجموعه شعرهای «آوازهای واپسین» و «مرثیه روح» گاهی شاعری است تصویرگرا و گاهی نیز به طور کلی تصویرآفرینی و ایمازهای

شعری را به یک سو می‌نهد. تنوع درونمایه و زبان در غزلیات کاکائی نشان دهنده تجربه‌اندوزی وی برای دست‌یابی به شعری ست که روایتگر عواطف شاعری با روحيات خاص وی باشد. در مجموعه شعر «سال‌های تاکنون» صور خیال جنبه اصالی خود را نزد شاعر از دست می‌دهند و نگاه شاعر به تصویر همراه با یک زمینه عاطفی است که موجب می‌شود در این مجموعه، تخیل مجرد بعضی از سروده‌های دفاتر شعر پیشین او رنگی از عاطفه و پیام انسانی بگیرند.

۱۰- در فصل دهم صور خیال مجموعه شعر «غزل خون» مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرد. عباس صادقی متخلص به «پدرام» در سال ۱۳۵۸ مجموعه شعری را با عنوان «غزل خون» منتشر می‌کند. غزلیات او از لحن حماسی بالایی برخوردارند و همین بیان حماسی در بسیاری از غزلیات، ماهیت تغزلی و غنایی شعر او را می‌کاهد که البته شاعر متعمداً چنین رویکردی به شعر دارد. پدرام در تصویرآفرینی به حد افراط از امکانات جدولی آفرینش صور خیال استفاده می‌کند و همین امر ارزش هنری بخشی از تصاویر شعری او را می‌کاهد. وی در آفرینش اسنادهای مجازی گاهی با استفاده از اغراق شاعرانه تأثیرگذاری شعر را چندین برابر می‌کند:

۱۱- در فصل یازدهم صور خیال مجموعه آثار قیصر امین‌پور مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرد؛ البته مجموعه شعر «کوچه آفتاب» که به «دوبیتی و رباعی» اختصاص دارد در دامنه تحقیق این رساله قرار نمی‌گیرد.

کوشش امین‌پور برای دستیابی به زبانی ساده و پیراسته بر کیفیت استفاده او از صور خیال تأثیر می‌گذارد. وی به خوبی امکانات و ظرفیت‌های زبان را در تصویرآفرینی می‌شناسد و از این امکانات استفاده شایانی می‌کند؛ در بسیاری از سروده‌های امین‌پور سادگی زبان و تصاویر خیال چنان است که گویی صور خیال شعر مانند جویباری زلال در بستر زبان پیراسته شاعر جاری می‌شوند و بی‌آنکه نمودی خاص و هیاهویی کاذب - که به انحراف ذهن مخاطب بینجامد - داشته باشند؛ خواننده را از ارتباطی صمیمی و سیال با شعر، بی‌نصیب نمی‌گذارند.

آشنایی با چند اصطلاح کلیدی

اسناد مجازی: اسناد فعل یا صفت به فاعل غیرحقیقی است، به عنوان مثال اگر شاعری فعل «گریستن» یا «خندیدن» را به یکی از عناصر طبیعت گیاهی نسبت دهد؛ اسناد مجازی را خلق کرده است. تراحم تصاویر: وقتی شاعر در سروده‌ای به میزان زیادی از ایماژهای شعری استفاده کند؛ تراحم تصویری به وقوع می‌پیوندد که این امر یکی از عوامل خنثی‌کننده تأثیرگذاری صور خیال است.

تشخیص: اسناد صفات و ویژگی‌های انسانی به عناصر بی‌جان و غیرذی‌روح است.

جاندار انگاری: اسناد صفات و ویژگی‌های جانداران به عناصر بی‌جان است.

تشبیه بلیغ: تشبیهی است که در آن نه وجه شبه ذکر می‌شود و نه ادات تشبیه.

تشبیه مجمل: تشبیهی است که در آن وجه شبه ذکر نشده باشد.

تشبیه مفصل: تشبیهی است که آن وجه شبه ذکر شده باشد.

تشبیه خیالی: تشبیهی است که مشبّه به آن امری غیرموجود و غیرواقعی است که مرکب از حداقل دو جزء است که تک تک اجزاء حسی و موجودند ولی مجموع آن در عالم واقع وجود ندارد؛ اگر چه تصور آن ممکن است؛ مانند: تشبیه چیزی به دریای قیر.

استعاره: در استعاره شاعر واژه‌ای را به جای واژه دیگر به کار می‌برد. در این کاربرد علاقه مشابهت لحاظ می‌شود؛ مانند: سرو در معنی استعاری «معشوق».

استعاره مجرّده: اگر شاعر همراه با مشبّه به یکی از لوازم و ملائمت مشبه را ذکر کند؛ تصویر به وجود آمده را «استعاره مجرّده» گویند: سرو چمان.

استعاره مرشّحه: اگر مشبّه به با یکی از ملائمت خود همراه باشد؛ تصویر به وجود آمده را «استعاره مرشّحه» می‌گویند.

استعارهٔ مکنیه: در این گونه استعارات مشبه ذکر می‌شود و یکی از ملائمت و لوازم مشبه به (انسان) به آن اضافه می‌شود؛ مانند: دست روزگار.

تمثیل: نوعی تشبیه است که در ساختمان‌ش علاوه بر مرکب بودن ارکان؛ حرکت و تغییر و عملکرد وجود دارد.

اسطوره: از دیدگاه علم بیان مشبه بهی است که باید مشبه محذوف آن را با تخیل یا قرائن تاریخی، مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی دریافت.

کنایه: ترکیب یا جمله‌ای است که مراد گوینده معنای ظاهری آن نباشد اما قرینهٔ صارفه‌ای هم که ما را از معنای ظاهری متوجه معنای باطنی کند؛ وجود نداشته باشد.

صفت هنری: هرگاه صفت زمینهٔ تصویر را گسترش دهد؛ «صفت هنری» نامیده می‌شود: سرو چمان، پیرگلرنگ (استعاره از شراب) موسیقی بلند سکوت و...

متناقض‌نما: در اصطلاح کلامی است که در ظاهر حاوی مفهومی متناقض است؛ اما در پشت معنی پوچ ظاهری آن حقیقتی نهفته است: وجود حاضر غایب، برگ بی‌برگی و...

حس آمیزی: نسبت دادن محسوسات یکی از حواس پنج‌گانه به حسی دیگر است: گریه‌های روشن، پیام روشن باران، چشم شور، نگاه گرم و...

فصل اول

طرح و روش تحقیق

- موضوع تحقیق
- تعیین متغیرهای اساسی موضوع تحقیق
- تعیین دامنه موضوع تحقیق
- مسائل تحقیق
- پیشینه تحقیق
- مراجع تحقیق
- مشکلات و دشواری‌های تحقیق:
 - کمبود مراجع دست اول و معتبر
 - دشواری دستیابی به همه مجموعه غزل‌های انقلاب اسلامی
 - دشواری شمارش تصاویر خیال
- روش تحقیق:
 - تبیین معیارها و مبانی نقد تصاویر خیال
 - ترسیم جدولهای صور خیال
 - شمارش تصاویر خیال
 - ترسیم نمودارهای صور خیال
 - نقد و تحلیل تصاویر خیال
 - شیوه انتخاب شاعران غزلسرای انقلاب اسلامی
- فرضیات تحقیق:
 - فرضیهٔ اهم
 - فرضیات اخص
- اهداف، ضرورت و فواید تحقیق
- خلاصه تحقیق
- پی‌نوشتها

۱-۱- موضوع تحقیق:

موضوع تحقیق این رساله «تحول صور خیال در غزل انقلاب اسلامی» است و در این موضوع، پرسش اصلی و اساسی این است که وقوع انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ چه تأثیری بر صور خیال غزلسرایان انقلاب اسلامی گذاشته است.

۱-۲- تعیین متغیرهای اساسی موضوع تحقیق:

«صور خیال غزل انقلاب اسلامی» متغیر وابسته و «عوامل اجتماعی - سیاسی پس از انقلاب اسلامی» متغیر مستقل موضوع تحقیق است. بنابراین در این تحقیق تأثیر متغیرهای مستقل (عوامل و علل اجتماعی سیاسی مانند انقلاب اسلامی، جنگ تحمیلی، رحلت امام (ره) و...) بر متغیر وابسته (صور خیال غزل انقلاب اسلامی) مورد تحقیق و بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۳- تعیین دامنه موضوع تحقیق:

دامنه^۱ موضوع این تحقیق، غزلیاتی است که پس از وقوع انقلاب اسلامی سروده شده است. بنابراین در این رساله مجموعه‌هایی مورد نقد و تحقیق قرار می‌گیرد که اولاً پس از انقلاب اسلامی سروده شده باشند و ثانیاً

¹ range

انقلاب اسلامی در تصاویر خیال این غزلیات تأثیرگذار بوده است.

۴-۱- مسائل تحقیق:

پرسشهای مهمی که در این تحقیق مطرح است عبارتند از:

- ۱- میزان تأثیر انقلاب اسلامی در صور خیال غزل انقلاب اسلامی چه اندازه است؟
- ۲- جنگ تحمیلی به چه میزان در ایجاد صور خیال ابتکاری مؤثر بوده است؟
- ۳- آیا در غزل انقلاب اسلامی، تصاویر گسترده بیشتر مورد استفاده غزلسرایان قرار می‌گیرد؟ یا تصاویر فشرده؟ و در هر صورت خاستگاه و منشأ آن چیست؟
- ۴- حوزه عمومی صور خیال غزل انقلاب اسلامی را کدام تصویر یا تصاویر خیال دربر می‌گیرد؟
- ۵- علت غلبه یک یا چند تصویر بر کل تصاویر خیال چیست؟
- ۶- عناصر سازنده تصویر در غزل انقلاب اسلامی کدام‌اند؟ و کدام عنصر بیشتر بسامد را در تصاویر خیال دارد؟
- ۷- نحوه استفاده شاعران غزلسرای انقلاب از تصویر چگونه است؟ آیا تصویر برای شاعران ارزش و جنبه اصلی دارد؟ یا در خدمت عاطفه و پیام شاعر است؟
- ۸- آیا در غزل انقلاب اسلامی تصاویر ابتکاری وجود دارد؟
- ۹- آیا به طور کلی غزل انقلاب اسلامی دچار فقر تصویری است؟

۵-۱- پیشینه تحقیق:

درباره صور خیال غزل انقلاب اسلامی تا بدانجا که نگارنده مجسّمه است کتاب یا رساله مستقل تحقیقی وجود ندارد و این رساله به احتمال زیاد اولین تحقیق دانشگاهی است که از میان عناصر شعری غزل انقلاب اسلامی به نقد و تحلیل تصاویر خیال می‌پردازد. البته درباره صور خیال شعر فارسی کتابها و مقالات متعددی نوشته شده است که نخستین و معتبرترین آنها کتاب ممتّع و گرانقدر دکتر محمدرضا شفیع‌کدکنی است که تحت عنوان «صور خیال در شعر فارسی» بارها چاپ و منتشر شده است.

۶-۱- مراجع تحقیق:

چنانکه گفتیم درباره صور خیال غزل انقلاب اسلامی به طور مستقل کتاب یا رساله دانشگاهی وجود